

Dr Dragica Vujadinović*

Univerzitet u Beogradu – Pravni Fakultet

Dr Vojislav Stanimirović**

Univerzitet u Beogradu – Pravni Fakultet

RODNI ODNOSI U SRBIJI U DOBA TRANZICIJE – IZMEĐU EMANCIPACIJE I RETRADICIONALIZACIJE

Rodni odnosi u modernom i savremenom dobu obeleženi su sukobom različitih civilizacijskih trendova – očuvanja patrijarhata i prevazilaženja patrijarhata. S jedne strane imamo trendove i agente očuvanja i reprodukcije tradicionalnih uloga polova i rodova u „starim“ i „novim“ formama patrijarhata, a s druge strane, one koji vuku u pravcu ukidanja patrijarhalne strukture rodnih uloga i uspostavljanja pravne, političke, ekonomske, socijalne ravnopravnosti muškaraca i žena, to jest rodnih identiteta generalno uzev.

Procesi urušavanja patrijarhata koji su pokrenuti uspostavljanjem modernog i savremenog društva nezaustavljivi su, porodični odnosi i društvene uloge polova u neprekinutom toku doživljavaju prevazilaženje podređenosti žene u privatnom i javnom životu i vezivanje žene prevashodno za kuću, porodicu i reproduktivnu funkciju. Rodne uloge se menjaju u svim sferama društvenog života. Istovremeno, patrijarhalna matrica se održava i obnavlja u starim i novim modalitetima. Dijalektika patrijarhata i emancipacije ispoljava se u svakom konkretnom slučaju globalne civilizacijske scene zavisno od političkog, pravnog, kulturološkog, socijalnog konteksta, odnosno zavisno od toga da li u institucionalnom, porodičnom i individualnom polju delanja prevladaju trendovi u pravcu emancipacije ili u pravcu retradicionalizacije i repatrijarhalizacije. Veza između antidemokratskog političkog miljea i očuvanja i reprodukcije patrijarhata je inherentna jer heteronomni tip odnosa u patrijarhalnoj porodici i autoritarni tip ličnosti koji se u njoj izgrađuje pogoduju autoritarnom, antidemokratskom ili pseudodemokratskom tipu uređenja.

* Kontakt: dragicav@ius.bg.ac.rs

** Kontakt: woja64@gmail.com

Savremena faza modernog doba vezuje se za period XX veka do danas i nju karakteriše uspostavljanje liberalnodemokratskog poretka kao paradigmatičnog. Uz liberalizam kao takav (sa svim njegovim modifikacijama u ekonomiji i politici i u rodnim odnosima) i realsocijalizam pripada savremenom dobu i procesu modernizacije, doduše na mutiran način.¹ Liberalnodemokratski poredak produkuje nakon Drugog svetskog rata tzv. državu blagostanja, koja od vremena ekonomske krize osamdesetih i procesa globalizacije biva modifikovana neoliberalnim modelom savremenog kapitalizma.

Od devedesetih godina savremeno doba karakteriše period globalizacije i neoliberalnog zaokreta u ekonomskom i društvenom životu, a uz to ga karakteriše i raspad Sovjetskog bloka i procesi demokratske tranzicije zemalja bivšeg „realsocijalizma“, koje u kontekstu globalnog kapitalizma postaju „poluperiferijska“ društva.²

Tranzicija u zemljama bivšeg „realsocijalizma“ odvijala se u neoliberalnom kodu, sa naglaskom na ekonomskim slobodama u kontekstu neoliberalne matrice dominacije logike kapitalizma nad logikom demokratije. Uklapanje tog regiona u neoliberalni kod piramidalne strukture globalnog sveta događa se sa pozicija poluperiferije.³

Očekivani demokratski karakter tranzicije nakon pada Berlinskog zida u svim državama realsocijalizma – kao pandan dotadašnjem autoritarnom karakteru poredaka – nije ostvaren. Kako Dejan Jović primećuje, liberalizacija dolazi „od spolja“, pod uticajem zapadnih standarda i zahteva evropskih integracija, a retradicionalizacija dolazi „iznutra“.⁴ Umesto liberalnodemokratskih poredaka uspostavljeni su, po

1 O konceptima modernog i savremenog društva i mestu realsocijalizma u modernizacijskim procesima vid. A. Heler, *Teorija istorije*, Beograd 1984; F. Feher, A. Heller, *Eastern Left, Western Left*, Routledge and Kegan Paul 1987; D. Vujadinović, *Budimpeštanska škola – teorija radikalnih potreba*, Nikšić 1988, 52.

2 O poluperiferijskom položaju Srbije i zemalja tranzicije u kontekstu neoliberalne globalizacije, vid. M. Blagojević Hjuson, *Sutra je bilo juče – Prilog društvenoj istoriji žena u drugoj polovini dvadesetog veka u Jugoslaviji*, Zavod za ravnopravnost polova, Novi Sad 2015; M. Hughson, *Poluperiferija i rod: pobuna konteksta*, IKSI, Beograd 2015; M. Blagojević, *Knowledge production at the Semiperiphery. A Gender Perspective*, IKSI, Beograd 2009.

Vid. takođe: M. Blagojevic, „Non-White Whites, Non-European Europeans and Gendered Non-Citizens“, https://www.academia.edu/21129695/Non-White_Whites_Non-European_Europeans_and_Gendered_Non-Citizens_On_A_Possible_Epistemic_Strategy_from_the_Semiperiphery_of_Europe (ovaj tekst se nalazi u knjizi iz 2009. godine).

3 *Ibid.*

4 Kako Jović kaže: „Proces evropeizacije je na nekadašnjem Istoku pratilo istodobno jačanje nacionalizma i suverenizma... Put ka Zapadu viđen je ne samo – a vjerovatno čak ne ni prvenstveno – kao proces liberalizacije... Antikomunizam se pojavio kao glavni izvor i uporište novog nacionalizma, koji je imao i liberalni i konzervativni karakter. Liberalizacija je došla uglavnom izvana – naročito u zemljama Jugoistočne Evrope – a retradicionalizacija iznutra. Liberalizacija je, moglo bi se reći, u velikoj mjeri nametnuta procesom *liberalnog ekspanzionizma*, i prihvaćena je kao nešto što se *mora*, kao bi se istodobno provela i *re-tradicionalizacija*. Proces ulaženja u EU je bio proces *prigušivanja retradicionalizacije*, koji je oslobođen vanjskog *moranja* tek po ulasku u EU. Iako se u raznim zemljama Srednje i Istočne Evrope taj proces događao na različite načine, u svima je po ulasku u EU došlo do izbijanja nacionalizma i suverenizma na *površinu*. No, to je naročito bio slučaj sa zemljama Jugoistočne Evrope.“ – D. Jović, „Stvaranje bipolarnosti i/ili

pravilu, hibridni režimi fasadne demokratije⁵ i kapitalističke neoliberalne ekonomije, u kojima su na delu antikomunizam, nacionalizam i populizam, a iza demokratske spoljašnosti i višepartijskog sistema umnogome se događa retradiconalizacija i insistiranje na partikularnom identitetu sa značajnim elementima etnonacionalizma, ksenofobije, homofobije i mizoginije.

S druge strane, tranzicioni procesi u zemljama bišeg „realsocijalizma“ doneli su, makar deklarativno i formalno, progresivne pomake u pravnoj i političkoj sferi u pravcu afirmacije univerzalne jednakosti i zaštite ljudskih prava. Taj emancipatorski trend pripada matrici međunarodnog prava ljudskih prava, koji se nakon Drugog svetskog rata i iskustava Holokausta uspostavlja počev od Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima iz 1948. godine.⁶

U široj perspektivi, analizu rodni odnosa u današnjoj Srbiji treba sagledati u kontekstu prethodnih istorijskih perioda modernizacije Srbije – najpre u periodu Prve Jugoslavije između dva svetska rata, a zatim i Druge Jugoslavije i tzv. realsocijalizma. U konkretnijoj perspektivi, ovu analizu treba sagledati sa stanovišta tranzicionih procesa realsocijalističkih zemalja i specifičnosti tranzicije u Srbiji.

Prva važna napomena je da su tranzicioni procesi u Srbiji bili odgođeni za desetak godina u odnosu na države Istočnog bloka; naime, smena socijalističkog režima i demokratske promene dogodile su se tek 2000. godine, iako je višepartijski sistem uveden, kao i u drugim državama bivšeg realsocijalizma, već 1990. godine. Tranzicioni period samostalne države Srbije vezuje se pre svega za period nakon rušenja Miloševićevog režima 2000. godine.

Druga važna napomena je da su tranzicioni procesi u svim zemljama bivšeg Istočnog bloka, kao i pomenuti odloženi tranzicioni procesi u Srbiji i bivšoj Jugoslaviji, smešteni u kontekst procesa globalizacije neoliberalnog kapitalizma, odnosno neoliberalne globalizacije, s jedne strane, i u kontekst unapređenja međunarodne zaštite ljudskih prava, s druge strane.

Najpre će biti govora o ispoljavanju sukoba tradicije i emancipacije u rodni odnosima tokom Prve i Druge Jugoslavije. U drugom poglavlju će biti reči o neoliberalnom političko-istorijskom kontekstu u kome tranziciona društva prolaze kroz kontroverze repatrijarhalizacije i emancipacije kao poluperiferijska društva. Tema centralnog, trećeg dela rada biće uzajamno protivrečne manifestacije retradiconalizacije i emancipacije u sferi rodni odnosa u sadašnjoj Srbiji. U kontinuitetu sa tim, u četvrtom poglavlju će biti prikazani rezultati rodno senzitivnih empirijskih istraživanja i izveštaja, koji reflektuju aktuelnu dijalektiku patrijarhalizma i emancipacije.

multipolarnosti na evropskim periferijama“, u: I. Vujačić i N. Beljinac (ur.), *Nova Evropa i njena periferija*, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka, Beograd 2015.

5 A. Spehar, „Eastern European Women – Winners and Losers in Post-Communist Transitions?“, <https://gupea.ub.gu.se/bitstream/2077/517/1/A.%20Spehar,%20FoE%20nr%2018.pdf>; A. Spehar, *This Far, but No Further?: Benefits and Limitations of Gender equality – Policy making in the Western Balkans*, *East European Politics&Societies*; April 3, 2012.

6 http://www.unmikonline.org/regulations/unmikgazette/04serbian/SChri/SCUniversal_Declaration_of_Human_Rights.pdf

1. RODNI ODNOSI U PRVOJ I DRUGOJ JUGOSLAVIJI

Prvu Jugoslaviju je karakterisalo nasleđe ruralne zajednice i slabe i odgođene modernizacije i, s tim u vezi, nasleđe jake autoritarne političke kulture i dominantne patrijarhalne matrice rodni odnosa.

U Srbiji krajem XIX veka i početkom XX veka, žena je bila u bezuslovno predređenom položaju u odnosu na muškarca na nivou svakodnevnog života i tradicionalne patrijarhalne kulture, kao i u institucionalnom i političkom smislu. Žene su bile masovno uključene u teške fizičke poslove u poljoprivredi proširene porodice i porodične zadruge, istovremeno su morale da budu majke i domaćice u kući, a u kontekstu javne sfere nisu imale pravo glasa i pravno-politički subjektivitet. Žene su masovno neobrazovane i nepismene, izopštene iz kulturnog javnog prostora; samo mali broj izuzetaka iz bogatijih porodica čine fakultetski obrazovane žene, umetnice i naučnice.

Vera Erlih kaže da u Srbiji XIX veka „pripadanje ženskom polu često označava u punom smislu pripadanje socijalnom statusu najnižeg reda“.⁷ Anđelka Milić smatra da „patrijarhalna ideologija zaostalog agrarnog društva predstavlja jednu od dominantnih značajki ne samo kulturnog, već i ukupnog organizaciono-institucionalnog, društvenog sastava na prostorima koji nastanjuje srpsko stanovništvo od kraja 18. i tokom 19. i 20. veka“.⁸ Ženska deca i ženski pol su na nižoj lestvici vrednovana od muškog pola. Milan Milićević primećuje da: „Muška strana svakad je pretežnija od ženske“ i „kad se rodi muško dete, deveta kuća peva, a kad se rodi žensko dete, deveta kuća plače“.⁹

Vuk Karadžić opisuje život srpske žene na sledeći način: „Kod sviju Srba žene su jako potčinjene muževima, a u Crnoj Gori drže ih gotovo kao robinje. Osim svojih ženskih poslova, kao da predu,tku, kuvaju, muzu, itd. one rade i najveći deo poljskih i drugih poslova, koje inače ljudi rade. Često se može videti kako se žene teškijem teretom vuku preko stijena i planina, a muž ide prazan s puškom o ramenu i čibukom u ruci. I pri svem tom žena je srećna, ako dobije muža, koji je pored toga ne tuče bez ikakva povoda, samo što mu se tako prohtije. Mlad čovjek i žena ne smiju ništa jedno s drugim govoriti pred drugim ljudima, jer bi to bilo nepristojno. Isto tako žena ne smije svoga muža nazvati imenom već kaže samo 'on'... Kad Srbin pred kakvim uglednim čovjekom mora pomenuti svoju ženu, to najčešće reče 'oprostjenjem moja žena.'“¹⁰

Natalija Žunić primećuje da je u decenijama pre Drugog svetskog rata i nepromenjeno do dolaska komunističke vlasti 1946. godine, dominirao strogi tradicionalni i patrijarhalni model porodice i srodničkih odnosa u ruralnoj Srbiji, sa izrazitom diskriminacijom srodnika po ženskoj liniji i strogim pridržavanjem patrilinearno-

7 V. Erlih, *Porodica u transformaciji*, citirano prema: A. Milić, *Žene, politika i porodica*, Institut za političke studije, Beograd 1994, 28.

8 A. Milić, „Patrijarhalni poredak, revolucija i saznanje o položaju žene“, u: A. Milić (ur.), *Položaj žene kao merilo modernizacije*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd 1998, 558–559.

9 M. Milićević, *Život Srba seljaka*, Prosveta, Beograd 1987, 343.

10 V. Stefanović Karadžić, *O Crnoj Gori*, Prosveta – Nolit, Beograd 1987, 343.

sti. Primenjivano je i ritualno ponižavanje žena u svakodnevnim srodničkim okupljanjima i na proslavama. Običajno pravo i moralne norme predstavljali su značajan deo regulisanja pravnog položaja žena, a uz to je bio na snazi i Građanski zakonik usvojen 1844. godine, po kome je „žena svojina muža, izjednačena je sa decom i stavljena u istu kategoriju sa umobolnicima, raspikućama, propalicama i prezaduženicama“.¹¹

Opšte pravo glasa uvodi 1946. godine socijalistička Jugoslavija (FNRJ). Masovno učešće žena u Narodnooslobodilačkom pokretu, podsticaji za masovno zapošljavanje i obrazovanje žena u posleratnom komunističkom kontekstu, kao i posleratni trend uspostavljanja međunarodnog prava ljudskih prava i zaštite ženskih prava doprineli su u bivšoj Jugoslaviji značajnom procesu političke emancipacije u polju rodničkih odnosa. Koliko god su se žene nakon rata masovno vraćale u kuću i na taj način se doprinosilo repatrijarhalizaciji, procesi ubrzane industrijalizacije, uvođenja opšteg osnovnog obrazovanja i sleđenja zapadnog trenda „buma obrazovanja“ vodili su takođe u emancipatorskom pravcu masovnog uključivanja žena u javnu sferu. Žene postepeno i masovno stiču relativnu ekonomsku nezavisnost, više nivoe obrazovanja i stručnosti.

Bivša Jugoslavija je u periodu između šezdesetih i devedesetih bila relativno otvorena prema Zapadu i u njoj se odigravao prilično snažan proces modernizacije na polju ekonomije, kulture, porodice i obrazovanja. Određeni emancipatorski procesi su na delu, u vezi sa masovnim sticanjem ekonomske nezavisnosti i razvoja ekonomskih, socijalnih i obrazovnih prava žena.¹²

Elementi emancipacije žena u bivšoj Jugoslaviji posle Drugog svetskog rata bili su, kao i u svim zemljama realsocijalizma, povezani s njihovim masovnim ulaskom u sferu obrazovanja i rada. Međutim, za razliku od zemalja realsocijalizma pod sovjetskim okriljem, takav razvoj je u Jugoslaviji između šezdesetih i osamdesetih bio kombinovan sa uticajem zapadne prakse države blagostanja, u oblastima socijalne politike, obrazovanja, rada, kulturnih matrica, sistema vrednosti i samoosvešćenja žena kroz feminističke pokrete i ženske studije.

Istovremeno je u doba realsocijalizma na delu očuvanje autoritarne političke kulture i patrijarhalne matrice. To rezultira duplim opterećenjem žena, s jedne strane, i reprodukcijom autoritarne prirode realsocijalističkog režima, s druge. Žene su dvostruko opterećene jer žene izlaze u javnu sferu, ali patrijarhalna struktura porodičnog života nije napuštena, tako da sve obaveze oko domaćinstva, porodice i odgajanja dece uglavnom ostaju na teretu žena.

11 N. Žunić, *Politička prava žena u Srbiji u drugoj polovini XX veka*, doktorska disertacija, Beograd 2016, 132.

12 N. Žunić kaže: „Propagiranje rodnog egalitarizma, kao dela strategije razvoja postojećih društvenih sistema kao što su privreda, industrijalizacija, tržište rada, obrazovanje, socijalno staranje i briga, uticalo je na strukturu i organizaciju porodičnog života, kao i na ukupne živote žena i muškaraca... Od 1945. godine stalno se poboljšavaju uslovi i kvalitet života žena... Briga za zdravlje žena je institucionalizovana, broj porodaja u bolničkim uslovima je značajno povećan, kao i briga za ukupno reproduktivno zdravlje žena, a takođe je smanjen veliki mortalitet odojčadi.“ – *op. cit.*, 134–136.

Fenomen duplog opterećenja žena Marina Blagojević definiše kao „samožrtvujući mikromatrijarhat“.¹³ Žene svojim duplim angažmanom u privatnoj i javnoj sferi trpe multiplikovana opterećenja, ali na račun većih ličnih napora stižu i srazmerno uvećavaju svoju individualnu moć i moć u relaciji spram muškog roda. Ova očuvana dominantna uloga žene u kući daje izvesnu moć ženama, ublažava patrijarhalne odnose u porodici i na pervertirani način doprinosi emancipaciji žena. Kako Marina Blagojević kaže: „*Samožrtvujući mikro-matrijarhat* ne znači samo da su porodice ‘centrirane oko majke’, već i da postoji struktura autoriteta koja je skrivena (koja ne ugrožava ili napada patrijarhalnost), ali jeste aktivna, u smislu da žene ostvaruju naročito preko svoje dece veliku *ličnu moć*, da u velikoj meri postoji *zavisnost* od žena, da postoji naklonost ka srodstvu po ženskoj liniji i da žene, u stvari, ostvaruju svoju dominaciju kroz samožrtvovanje.“¹⁴

Rastuća politička kriza kasnih osamdesetih godina prošlog veka do početka dvehiljaditih je u praktično svim bivšim jugoslovenskim republikama bila praćena populizmom, koji se zasnivao na zameni prethodne komunističke ideologije ideologijom etniciteta i religioznosti. Rezultat je bio krvavi raspad bivše Jugoslavije; dogodio se oštar zaokret u pravcu etnonacionalizma, militarizacije i postupne pojave elemenata religioznog/ pravoslavnog fundamentalizma, sa sledstvenim procesima retradicionalizacije i klerikalizacije. Usledile su međunarodne ekonomske sankcije i izolacija, oštra ekonomska kriza i drastično siromašenje, bombardovanje NATO-a i, sledstveno, razaranje društva („sociocid“), ekonomije i sistema društvenog blagostanja.¹⁵

U Srbiji su porodične strukture i odnosi među polovima pretrpeli negativne uticaje socijalnog i političkog urušavanja pod autoritarnim Miloševićevim režimom i pod teretom ratnih dešavanja, u smislu gušenja nekih već postignutih rezultata na polju emancipacije.¹⁶ Postojano jak patrijarhalni model odnosa u porodici bio je osnažen masovnim gubitkom posla žena i njihovim povratkom na neplaćene kućne poslove, ponovnom pojavom proširenih porodica i reafirmacijom tradicionalnih uloga polova u situaciji ekonomskog kolapsa (repatrijarhalizacija) i narastajućeg etnonacionalističkog populizma i religioznog fundamentalizma (retradicionalizacija i klerikalizacija).

Ti negativni trendovi nisu zaustavljeni ni posle demokratske promene režima 2000. godine. Ipak, s druge strane, demokratska transformacija političkog, pravnog

13 M. Blagojević ur. *Mapiranje mizoginije u Srbiji*, I knjiga, AŽIN, Beograd 2002 (drugo izdanje); S. Bolčić (ur.), *Društvene promene u svakodnevnom životu: Srbija početkom 90-ih*, ISI FF Beograd 2002 (2. izd.), (1. izd. 1995), 255.

14 M. Blagojević, *Mapiranje mizoginije*.

15 D. Vujadinović, „Introduction – Issue of Transition“, *Between Authoritarianism and Democracy: Serbia, Montenegro, Croatia – Institutional Framework*, D. Vujadinović, L. Veljak, V. Goati, V. Pavićević (eds.), CEDET, Belgrade 2004.

16 D. Vujadinović, „Porodične strukture i razvoj civilnog društva u današnjoj Srbiji“, u: D. Vujadinović, *Civilno društvo i političke institucije*, Beograd 2009. Pomenuti tekst je u originalu napisan na engleskom „Family Structures and Civil Society Perspectives in Present-day Serbia“, P. Ginsborg, J. Nautz, T. Nijhuis (eds.), *The Golden Chain: Family, Civil Society and the State*, Berghahn Books, NY, Oxford 2012.

i ekonomskog sistema, smeštena u okvire ponovnog uključivanja u međunarodne pravno-političke institucije i okvire, kao i u procese evropskih integracija Srbije, svakako je doprinela jačanju pozitivnih, emancipatorskih trendova u porodičnom životu i u odnosima među polovima.

2. GLOBALIZACIJA I TRANZICIJA – RODNA PERSPEKTIVA

Tranzicija u zemljama bivšeg „realsocijalizma“ odvija se u neoliberalnom kodu, sa naglaskom na ekonomskim slobodama u kontekstu neoliberalne matrice dominaciji logike kapitalizma nad logikom demokratije. Uklapanje tog regiona u neoliberalni kod piramidalne strukture globalnog sveta događa se, kao što je već pomenuto, na pozicijama poluperiferije.¹⁷

Neoliberalni zaokret je na Zapadu i globalno uzev doneo specifičnu vrstu „mizoginije“ – mržnje prema ženama i obezvređivanja žena, uz procese masovnog svodenja žena na robu i na vezanost za procese konzumerizma i tabloidizacije, što predstavlja nove forme ispoljavanja patrijarhalne matrice, i što je, naravno, u funkciji reprodukovanja i starog patrijarhalizma. Same žene pristaju na stereotipe koje podstiče masovna kultura i neoliberalna globalizacija; na delu je potrošački mentalitet samih žena, kao i prihvatanje poželjnih modela izgleda i ponašanja koji nisu na strani emancipacije i afirmacije ličnosti, profesije, nezavisnosti žene već na liniji glorifikacije javnog ispoljavanja seksualnosti, često i na vulgaran način, i na liniji imitacije i prodaje izgleda i imidža po uzoru na starlete, prostitutke, „modele“, pevačice novokomponovane masovne muzike. Ti novi oblici patrijarhata, odnosno građenja društvene uloge žena na način koji ih zadržava u podređenom položaju, sami po sebi reprodukuju i stari patrijarhat jer znače očuvanje heteronomije i ekonomske zavisnosti, kao i pristajanje na nasilje kao inherentan element zavisne pozicije. Pomenutu mizoginiju prećutno podržavaju i javne politike u meri u kojoj se nasilje u porodici i prema ženi i dalje tretira kao privatna stvar ili nešto što se podrazumeva, odnosno u meri u kojoj su sankcije za tu vrstu nasilja nesrazmerno blage u odnosu na civilizacijski regres i društvenu štetu koju donose.

S druge strane, neoliberalna globalizacija je donela i emancipatorske pomake u rodnom odnosima, u vezi sa izdvajanjem elitnog dela među najobrazovanim ženama i generalno među ženama koje su uspele da se svrstaju među „dobitnike globalizacije“, kao i u vezi sa promenama u sistemu vrednosti i samih muškaraca u pravcu preuzimanja ravnopravnijih modela rodni uloga i egalitarnijeg ponašanja.

Među „dobitnicima globalizacije“, hijerarhija po rodnoj i polnoj osnovi gubi na snazi i značaju; uspešne menadžerke, vlasnice firmi, univerzitetske profesorke polako ali sigurno napuštaju polje patrijarhalne podređenosti jer su i statusno i ekonomski na „ravnoj nozi“ sa muškarcima sličnog nivoa obrazovanja, profesionalne afirmacije i ekonomske snage.¹⁸ To, naravno, ne znači da elementi starog, kao i novog patrijarhalizma ne pogađaju i te žene i „dobitnike globalizacije“ oba pola i roda.

17 *Ibid.*

18 M. Lazić (prir.), *Ekonomске elite u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*, Čigoja štampa, Beograd 2014.

Interiorizacija tradicionalnih individualno-psiholoških, sociopsiholoških i kulturoloških matrica, kao i manifestacije aktuelne mizoginije, događaju se i među individuuama iz najuspešnijih slojeva.

U korpusu pozitivnih dimenzija te dijalektike nalazi se i pomenuta progresivna sfera međunarodnog prava ljudskih prava i uspostavljanja civilizacijskih standarda jednake vrednosti svake jedinice, kao i rodne ravnopravnosti.

U zemljama bivšeg realsocijalizma, taj kontrapunkt retradicionalizacije/mizoginije i emancipacije u uslovima tranzicije ispoljava se na specifičan način, koji je karakterističan za poluperiferijska društva globalnog kapitalizma. Logika neoliberalnog kapitalizma na poluperiferiji donosi privatizacije državnih i društvenih preduzeća, koje su često i politički i koruptivno motivisane; donosi uspostavljanje tržišnih mehanizama, s nužnim rastom nezaposlenosti i masovnim siromašenjem i omasovljenjem gubitnika restrukturacije tržišta radne snage i gubitnika tranzicije. Pritom je napuštena socijalna sigurnost „starog kova“ (socijalna politika iz doba „realsocijalizma“) i logična posledica je otpor među gubitnicima tranzicije prema ekonomskim, socijalnim i političkim promenama, kao i prema globalizaciji i evropskim integracijama. Masovno nezadovoljstvo je dobra osnova za populizam, a populizam ksenofobičnog etnonacionalizma ima dodatno plodno tlo u nasleđenoj autoritarnoj političkoj kulturi bivšeg „realsocijalizma“. Pokušaji uspostavljanja autonomnih identiteta naspram globalizacijskih procesa praćeni su i „vraćanjem“ tradiciji, naciji, religiji, partikularizmu. Posledica skretanja udesno političkih sistema i vrednosnih usmerenja u tranzicionim društvima bivšeg „realsocijalizma“ jeste suzbijanje već ostvarenih dometa emancipacije u rodnom odnosima i položaju žena. Mizoginija „novog“ patrijarhalizma i snažni koreni „starog“ patrijarhalizma i duple opterećenosti žena vode stagnaciji i unazađivanju emancipatorskih težnji i njihovih postignuća.

S druge strane, procesi uslaska žena u masovnu proizvodnju, u masovno obrazovanje, u političku sferu i javnu sferu opšte uzev nose nezaustavljive emancipatorske potencijale. S treće strane, sistemski institucionalno-političko-pravni uticaji međunarodnog prava i politike na procese tranzicije delaju u prilog emancipatorskih pomaka u tim zemljama. Članice EU sa prostora bivšeg realsocijalizma, kao i one koje su još uvek u procesima evropskih integracija, obavezne su da usvoje primarno, sekundarno i meko pravo EU i strategije usmerene na rodnu ravnopravnost, da na nacionalnom planu uvode i implementiraju zakon o rodnoj ravnopravnosti i antidiskriminacioni zakon, kao i da unapređuju na rodno senzitivnan način rešenja u porodičnom, krivičnom, radnom, socijalnom zakonodavstvu.¹⁹ U tom kontekstu, veoma su značajni emancipatorski uticaji evropskih integracija.

Zanimljiv je podatak da u tranzicijskim zemljama bivšeg „realsocijalizma“ – i nakon njihovog prerastanja u nezavisne pluralističke demokratsko-kapitalističke zemlje i nakon evropskih integracija – postoji stanje veće socijalne sigurnosti, re-

19 D. Vujadinović, „Perspektive rodne ravnopravnosti u sferi prava – slučaj Srbije“, u: S. Lilić (ur.), *Perspektive implementacije evropskih standarda u pravni sistem Srbije*, Pravni fakultet, Beograd 2012; D. Vujadinović, „Rod i pravna regulativa“, u: S. Lilić (ur.), *Perspektive implementacije evropskih standarda u pravni sistem Srbije*, Pravni fakultet, Beograd 2013.

cimo, majki na porodijskom odsustvu (duže odsustvo i srazmerno veća primanja) nego u ekonomski bogatijim i politički naprednijim zemljama Zapada.²⁰

2. TRANZICIJA I RODNI ODNOSI U SRBIJI

Već je pomenuto da je takozvana demokratska tranzicija realsocijalističkih porredaka u demokratski kapitalistički poredak kasnila u slučaju Srbije celu deceniju nakon pada Berlinskog zida. Pritom, decenija između devedesetih i 2000. godine u Srbiji je bila period regresije u svakom smislu – počev od ratnih dejstava, militarizacije države i društva, međunarodnih sankcija, hiperinflacije, razaranja društva, masovnog osiromašenja stanovništva, bombardovanja NATO-a.

Tokom ratnih devedesetih godina pojačani su procesi retradicalizacije, repatrijarhalizacije i klerikalizacije, po osnovi uspostavljanja dominacije etnonacionalističke ideologije, militarizacije i ratne politike Miloševićevog režima. Ti retrogradni procesi značajno su zaustavili i vratili unazad emancipatorske procese u sferi rodni odnosa.²¹

U Srbiji je proces odgođene tranzicije još manje ispunio demokratska očekivanja nego u regionu Centralne i Istočne Evrope. Simuliranje demokratskog karaktera tranzicije događalo se i u vreme demokratske vlasti od 2000. godine, a i nakon što su Demokratska stranka i koalicija oko tzv. demokratske opcije izgubile vlast. Proevropsko opredeljenje svih stranaka na vlasti nakon demokratskih promena 2000. godine jedina je konstanta koja drži balans u odnosu na evroskepticizam, nacionalizam, rast ekstremne desnice, a sve u kontekstu slabih rezultata ekonomskih reformi i neuspešnog savladavanja hronične ekonomske krize, problematičnih privatizacija velikih državnih preduzeća, tajkunskih privatizacija društvene i državne svojine, sistemske korupcije i masovne nezaposelnosti i siromaštva.²²

Kao što je već rečeno, tranzicioni procesi i demokratske promene od 2000. godine u Srbiji se smeštaju u kontekst neoliberalne globalizacije i neoliberalnog kapitalističkog modela razvoja na način primeren poluperifernom društvu. Deklarativno, na delu su nastojanja da se uspostavi i konsoliduje liberalna demokratija, a faktički se dešava uspostavljanje ekonomskog modela „kapitalizma bez demokratije“, čiji se strukturni manjak demokratskih obeležja kombinuje sa nasleđenom autoritarnom političkom kulturom ili nasleđenim manjkom demokratske političke kulture.²³

Tranzicioni procesi kontradiktorno doprinose jednim delom jačanju patrijarhalne matrice, a drugim delom jačanju emancipatorske matrice. Žene pripadnice elita postaju deo korpusa dobitnika tranzicije, ali većina i žena i muškaraca pripadnika osiromašenih masa spadaju u gubitnike tranzicije, sa sužavanjem emancipator-

20 [www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2014/545695/EPRS_ATA\(2014\)545695_REV1_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2014/545695/EPRS_ATA(2014)545695_REV1_EN.pdf)

21 V. Pavlović (ur.), *Potisnuto civilno društvo*, EKOcentar, Beograd 1995.

22 D. Vujadinović, „Introduction – Issue of Transition“, 2004.

23 H. Brunkhorst, „Beheading of the Legislator: The European Crisis – Paradoxes of Constitutionalizing Democratic Capitalism“, in: M. Jovanovic, D. Vujadinovic, *Identity, Political and Human Rights Culture as Prerequisites of Constitutional Democracy*, Eleven International Publishing 2013, 37–55.

skih procesa u sferi obrazovanja, rada i zdravlja u uslovima ispražnjenih socijalnih fondova, masovne nezaposlenosti i produženog procesa osiromašivanja ljudi i resursa.

Nasleđe ratova i posttraumatskog sindroma, retradicionalizacije, repatrijarhalizacije i klerikalizacije, s jedne strane, kriza maskuliniteta izazvana tranzicionim gubitništvom mase muškaraca, s druge strane, i mizogina ideologija neoliberalizma, koja tretira ženu kao robu, na trećoj, doprinose snažnom rastu nasilja prema ženama u savremenoj Srbiji. Mizoginija se, dakle, ispoljava na najdrastičniji način – u vidu masovnih ubistava žena od bivših i sadašnjih muževa i partnera. Mizoginija se, takođe, ispoljava kao medijsko reprodukovanje najprizemnijih oblika tabloidizacije žena i reprodukcije patrijarhalnog modela „žene za javnu sferu“ – prostitutke.

U Srbiji efektivnog tranzicijskog perioda od 2000. godine do danas na delu su protivrečni procesi: sučeljavaju se reprodukcija „starog“ i „novog“ patrijarhata, to jest procesi retradicionalizacije, klerikalizacije i repatrijarhalizacije, mizoginije, tabloidizacije žena i naglašenog rasta nasilja prema ženama, s jedne strane, i snažni emancipatorski pomaci – u obrazovanju, politici, pravnom sistemu, sistemima vrednosti i institucionalnim mehanizmima, s druge.

2.1. Reprodukcijska starog i proizvodnja novog patrijarhata

Od dvehiljaditih pa do danas, pomenuti retrogradni procesi se nastavljaju u vidu osiromašivanja žena i prinude da one i dalje primenjuju „samožrtvujući mikromatrijarhat“, zatim, kao činjenica da u postkomunističkom pluralističkom periodu narastaju ekstremno desne tendencije koje vuku ka retradicionalizaciji i klerikalizaciji i, time, regresiji u pitanjima emancipacije rodničkih odnosa. Te ekstremno desne tendencije i etnonacionalistički populizam imaju plodno tlo u siromaštvu i kumuliranom nezadovoljstvu zbog hroničnog stanja krize, na koje se nadovezala globalna kriza kapitalizma, s jedne strane, dok se, s druge strane, oslanjaju na partikularističke odgovore na globalizacijske procese, koji otklon traže u „vraćanju“ tradiciji, „domaćinskoj“ Srbiji, tradicionalnoj porodici (time, i patrijarhalnoj poziciji žene).²⁴ Pravoslavna crkva igra značajnu ulogu u pokušajima retradicionalizacije porodice i položaja žene.

Nekoliko udruženih nevladinih organizacija, pod nazivom „Koalicija za sekularnu državu“ objavila je 2007. godine brošuru s citatima pisanih i usmenih saopštenja najviših predstavnika Srpske pravoslavne crkve, sa naslovom „Šta svaka građanka i građanin treba da znaju o srpskoj pravoslavnoj crkvi“²⁵, pri čemu taj naslov aludira na brošure SPC „Šta treba da zna svaka pravoslavna devojčica“²⁶ i „Šta treba

24 Vid. D. Vujadinović, „Perspektive rodne ravnopravnosti u sferi prava – slučaj Srbije“.

25 „Šta svaka građanka i građanin treba da znaju o Srpskoj pravoslavnoj crkvi“, ur. „Koalicija za sekularnu državu“, Beograd 2007.

26 U brošuri „Šta treba da zna svaka pravoslavna devojčica“, izloženi su sledeći stavovi: Televizor razorno i pogubno deluje po zdravlje „pravoslavne devojčice“, kompjuterske igrice „izazivaju zavisnost i ostrašćenost“, a onaj ko ih igra postaje „rob mračne sile“. Knjige poput romana Aleksandra Dime „ostavljaju na duši ružan trag, uče laži, licemerju i razuzdanosti“, a najbolja literatura za devojčice su „Žitija svetih“. Takođe, devojke koje se šminkaju „služe đavolu“, a 80% devojaka koje rade za računarom ostaje sterilno. Žene su u periodu menstruacije nečiste, a svaki

da zna svaki pravoslavni dečak“.²⁷ U toj kritički intoniranoj brošuri navedene su poruke velikodostojnika SPC, koje su usmerene ka repatrijarhalizaciji i klerikalizaciji: „Pokrivanje glave bio je simbol poslušnosti žena mužu i crkvi; to je znak vlasti muškaraca nad ženama, to je princip uzvišenosti i časti“; „Nalažući ženama kao obavezu, bez obzira na sve loše osobine muža, da bude poslušna i da mu čini ustupke, hrišćanstvo vidi u tome sredstvo za ukorenjivanje mira u bračnim odnosima i ponovno uspostavljanje bračne sreće“; „Kada crkva kaže da žena treba da se boji muža, to znači da ona treba da bude u stalnom trepetu da ne povredi ljubav prema njemu“; „Veliki pesnici među ženama mogu se na prste ozbrojati, i to uzimajući u obzir čitavu ljudsku istoriju“; „Crkva smatra da je svaki odnos između muškarca i žene izvan braka blud“; „Feministkinje su za ubijanje nerođene dece. Na sreću, one nemaju nikakve veze sa bićem srpskog naroda“; „Ateizam je krivac za ratove i osiromašenje i moralni sunovrat“; „Mnoge majke, koje nisu želele da imaju više od jednog deteta, danas čupaju kose i gorko ridaju nad izgubljenim sinovima u ovim ratnim sukobima, proklinjući često Boga i ljude, ali pri tom zaboravljajući da optuže sebe što nisu rodile još dece da im ostanu kao uteha.“

Trendovi duhovnog, teorijskog, praktičnog i političkog suprotstavljanja emancipatorskim odnosima u rodnoj sferi mogu se prepoznati i u programskim ciljevima i delovanju ekstremno-desničarskih organizacija i nekih političkih partija.

Udruženje „Srbski sabor Dveri“ izdalo je 2004. godine nacrt nacionalnog programa Načertanije za XXI vek, u kojem se implicitno zagovara zabrana abortusa na sledeći način: „U Srbiji vlada bela kuga. Nemajke u Srbiji godišnje ubiju 200.000 nerođene dece... Svaka srpska porodica, bez obzira na materijalnu situaciju treba da se trudi da ima barem troje do četvoro dece. Kada bude ljudstva, biće i naselja. A kada bude naselja, biće i pobeđničkih bitaka, i Srbi će ponovo u Prizren doći.“ Od parlamentarnih izbora u maju 2012. godine, „Dveri“ su prerasle u političku partiju koja u početku u svom izbornom programu najeksplicitnije zagovara ideje „domaćinske“ Srbije i tradicionalne porodice²⁸, da bi u sadašnjoj verziji političkog programa „Dveri“

seksualni odnos, uključujući i bračni, veliki je greh ukoliko mu cilj nije rađanje dece. Dobra i prijatna narav najbolja je vrlina žene, a njen zadatak je da bude ukras. Dostupno na: <http://www.nin.co.yu/2002-04/29/23078.html>.

27 U brošuri „Šta treba da zna svaki pravoslavni dečak“, izloženi su sledeći stavovi: za razliku od „pravoslavne devojičice“, „pravoslavni dečak“ se igra, vozi bicikl sa drugovima, bavi se sportom, ide na pecanje i nosi farmerke. Njegova omiljena knjiga je „Istorija srpskog oružja“, on ume i da se potuče ako je baš neophodno, a o odlasku u vojsku razmišlja kao o svetoj dužnosti svakog pravoslavnog muškarca. Dostupno na: http://www.geocities.com/veronavika/clanci/danas_nada_sekulic.htm.

28 Ovo je izvod iz inicijalnog programa političke stranke „Dveri“, koji se odnosi na porodičnu politiku očuvanja patrijarhalnog vaspitanja i fizičkog kažnjavanja, ukidanja prava na abortus, svođenja žene na majku i domaćicu: „Usvojićemo zakonske mere koje će dodatno garantovati prava roditelja na vaspitanje dece, uključujući njihov pogled na svet i način života. Sprečićemo donošenje kvazi-zakona koji svako, pa i najblaže, fizičko kažnjavanje deteta proglašava nasiljem i dovoljnom osnovom za oduzimanje dece roditeljima. Dveri prave razliku između blagog i vaspitnog fizičkog kažnjavanja dece i fizičkog zlostavljanja... Zakonodavstvo u oblasti zdravstva kao cilj treba da pred lekara postavi očuvanje začetož života, pri čemu je glavni zadatak da žena u potpunosti bude upoznata sa svim negativnim rizicima koji su posledica abortusa... Brigu majke o domaćinstvu i gajenju dece izjednačićemo sa drugim društveno-korisnim delatnostima. Majke

bili prisutni odmereniji stavovi. Naime, samo je sačuvana formulacija – „da ženama ne treba više prava već majčinskih privilegija“²⁹, kao i formulacije koje se protive antiporodičnim ideologijama, homoseksualizmu i abortusu i koje ideju o porodici kao ćeliji društva striktno vezuju za tradicionalnu porodicu i njeno očuvanje i obnovu.³⁰ Dakle, odgovor na krizu porodice ne znači poziv za restrukturaciju rodnih odnosa na principima autonomije i rodne ravnopravnosti već isključivo poziv na obnovu tradicionalne patrijarhalne porodice. Porodica je samo patrijarhalna porodica, i to je poenta koja afirmiše retradicionalizaciju i repatrijarhalizaciju društva.

Retrogradni procesi imaju uporište i u intelektualnim i akademskim krugovima. Na najsystematičniji način su iskazani u knjizi Slobodana Antonića *Iskušenja radikalnog feminizma*.³¹ Antonić odbacuje nastojanja feminističke sociologije usmerena ka demistifikaciji i prevazilaženju patrijarhalne paradigme u teoriji i realnosti. Sva pregnuća države, institucija i individua u pravcu prevazilaženja patrijarhalizma i stvaranja preduslova za uspostavljanje rodne ravnopravnosti ovaj autor neopravdano naziva radikalnim feminizmom. Imajući u vidu da je radikalni feminizam u teoriji i praksi sedamdesetih godina XX veka osnovni uzrok podređenosti žena nalazio u muškarcima, zaključujemo da Antonić pogrešno naziva radikalnim feminizmom promene u međunarodnom i nacionalnom zakonodavstvu, institucionalno-političko-pravne mehanizme i socijalne i druge politike koje teže rodnoj ravnopravnosti. Neobičnost je i u tome što autor tvrdi da i feministička perspektiva i rodno senzibilisano međunarodno, evropsko i nacionalno zakonodavstvo predstavljaju deo/ aspekt/izraz „rodnofeminističkog socijalnog inženjeringa“, za koji on smatra da je poguban i da ima totalitarne implikacije. Paradoksalno, ono što se naziva emancipatorskim tendencijama u politici, pravu, rodno senzitivnim strategijama i politikama, ovaj autor smatra totalitarnim tendencijama.

Retrogradni procesi imaju uporište i u medijima. Pisani i elektronski mediji ponekad imaju i kritički otklon spram starog patrijarhata, ali najčešće služe za njegovu reprodukciju nekritičkim i rodno nesenzitivnim tumačenjem slučajeva silovanja, nasilja prema deci i ženama, kao i tumačenjem rodnih uloga i rodnih stereotipa. Najdrastičniji forumi za produkovanje novog patrijarhata i mizoginije jesu različiti tabloidi i pogotovo „reality shows“, koje karakteriše izražena tzv. „tabloidizacija žena“ – afirmacija modela žene prostitutke, starlete, trend-seterke..., koja gradi svoj identitet bez ikakvog otklona na vulgarnom izgledu, pritom izgledu koji je najčešće objektivno deformisan uz pomoć zloupotrebe estetske hirurgije za tabloidne standarde dobrog izgleda. U pomenutim „reality“ programima, nasilje prema ženama, nasilje uopšte i pornografski pristup seksualnosti i rodnim ulogama jeste poželjan model ponašanja.

koje nisu zaposlene, a imaju četvoro i više dece dobijace mesečnu pomoć u iznosu prosečne plate u Srbiji, a njena briga o deci računace joj se u radni staž. Osnovni stav Dveri je: ŽENI NE TREBA VIŠE ŽENSKIH PRAVA NEGO MAJČINSKIH PRIVILEGIJA.“ Dostupno na: <http://www.dverisrpske.com/sr-cs/nasa-politika/izborni-program/mere-porodicne-politike.php>.

29 <https://dveri.rs/program/zena-ce-spasiti-srbiju>

30 <https://dveri.rs/program/porodica-na-prvom-mestu>

31 S. Antonić, *Iskušenja radikalnog feminizma – moć i granice društvenog inženjeringa*, Službeni glasnik, Beograd 2011.

Trendovi podržavanja procesa retraditionalizacije, repatrijarhalizacije i klerikalizacije postoje i u pravnom akademskom polju. Na primer, u zaključnom delu udžbenika Slobodana Panova *Porodično pravo*³², pod naslovom „Zaštita od nasilja u porodici“, polemise se sa zakonodavnim merama protiv nasilja u porodici, kao potencijalno štetnim. Polemise se zapravo sa sličnih pozicija odbrane tradicionalne patrijarhalne porodice i tipa autoriteta, poslušnosti, pa i podrazumevajuće upotrebe kažnjavanja, sa kojih će se odnedavno rasplamsati i rasprava povodom predloga izmena Građanskog zakonika u delu o kažnjavanju dece.³³

Rasprava je o tome šta treba a šta ne treba podrazumevati pod nasiljem prema deci i šta treba zakonski u tom pogledu sankcionisati. Zastupnici očuvanja tradicionalne porodice strasno se zalažu za očuvanje prava roditelja da fizički kazne dete, jer, po njima, batine koje ne znače zlostavljanje deteta zapravo su korisne za učenje deteta poštovanju autoriteta i za očuvanje (inače ugrožene) porodice. Porodica se izjednačava sa tradicionalniom porodicom, a razumevanje autoriteta je redukovano na tradicionalno tumačenje hijerarhijskih odnosa i bezuslovne poslušnosti dece. Ideje o građenju autoriteta na autonomiji, respektu, uzajamnom poštovanju roditelja i dece i isključivanju iz tih odnosa nasilja bilo kog intenziteta i gradacije, u tom tipu argumentacije se odbacuju.

Najglasniji i najaktivniji učesnik u raspravi je psihijatar i psihoterapeut dr Zoran Milivojević, koji insistira na tome da treba napraviti razliku između fizičkog zlostavljanja dece i nasilja prema deci i fizičkog kažnjavanja (nemirluka).³⁴ Njegovim su se stavovima usprotivile mnoge kolege iz referentnih struka.³⁵ Grupa od 130 psihologa i pedagoga, među kojima je i 20 univerzitetskih profesora, potpisala je saopštenje za javnost u kome se Milivojević optužuje da plasira netačne i naučno

32 S. Panov, *Porodično pravo*, Pravni fakultet, Beograd 2012 (treće izmenjeno i dopunjeno izdanje).

33 „Budućnost će svedočiti o tome da li će plemeniti motivi zakonodavca značiti istinsko harmonizovanje odnosa ili će, usled praktikovanja zloupotreba, značiti novi stresogeni faktor moderne civilizacije. Da li će nasilje u porodici biti bolest koja se širi (rđavim) lečenjem?“ – *Ibid.*, 393.

Autor u udžbeniku koristi ideje „Dveri“ o porodičnoj solidarnosti i slozi u svrhe kritike zakonodavnih normi: „Određene norme jesu pravna logistika porodičnog/bračnog separatizma (izgon ljubavi iz zakonskog pojma braka, pravo na nevernost, pedocentizam...“ – *Ibid.*, 395.

Na akademski neuobičajen način se pominjano izdanje udžbenika završava rečenicom vladike Nikolaja, teološkog autoriteta: „Gospod traži zidare, a ne rušioce. Jer ko zida dobro samim tim ruši zlo. Ko se pak okrene da ruši zlo, brzo zaboravi zidati dobro i pretvara se u zločinca.“ – *Ibid.*, 396.

34 Zoran Milivojević je veoma angažovano branio ideje o očuvanju prava roditelja na fizičko kažnjavanje: „Kada je reč o telesnom kažnjavanju, mnogi ga pogrešno izjednačavaju sa nasiljem i fizičkim zlostavljanjem. Iako je ovo izjednačavanje suprotno logici i činjeničnom stanju, postoji skriveni motiv koji stoji iza toga. Prema Konvenciji o pravima deteta zabranjeno je nad decom vršiti nasilje, a nije zabranjeno telesno ih kažnjavati. Način da se i telesno kažnjavanje obuhvati Konvencijom je da se na silu podvede pod pravnu kategoriju ‘nasilje.’“ Dostupno na: <https://stanjestvari.com/2014/12/11>.

35 Na primer, Ksenija Krstić i Aleksandra Baucal iznose suprotan stav: „Dakle, za sve nas je pitanje da li želimo zajednicu koja je zasnovana na primeni fizičkog kažnjavanja u vaspitanju dece ili zajednicu koja je bazirana na pozitivnijem odnosu između roditelja i dece (dogovaranju o pravilima i posledicama kršenja dogovorenih pravila, međusobnom poštovanju i razumevanju, razgovaranju i pregovaranju i drugim komplikovanim formama međusobnih odnosa).“ Dostupno na: <http://www.b92.net/zivot/antitabu>.

neutemeljene informacije o vaspitavanju i fizičkom kažnjavanju dece. Oni ističu da se „u mnogobrojnim javnim oglašavanjima Zoran Milivojević poziva na određene teorije i modele vaspitanja koji nemaju utemeljenje u psihologiji i pedagogiji i dodaju da se te teorije i modeli vaspitanja ne podudaraju sa savremenim istraživanjima i dostignućima“.³⁶

Dijagnozu repatrijarhalizacije akademskog i javnog diskursa u Srbiji – zemlji tranzicije na poluperiferiji neoliberalne globalizacije, na veoma precizan i relevantan način daje Marina Blagojević:

„Od tada (od devedesetih – prim. D. V.) do danas radikalno su promenjeni i globalni i lokalni društveni konteksti... U velikom delu sveta, naročito na ‘Severu’, gotovo je opšteprihvaćena činjenica da su žene diskriminisane i da im je patrijarhat vekovima nanosio nepravde. Iako, postoje, naravno, i otpori, preovlađuje jedna vrsta ‘normalizacije’ ove vrste znanja, pa i njegovog ‘usisavanja’ u akademsko znanje, što nosi i svoje opasnosti, jer se često gubi oštrica kritike. U Srbiji, međutim, preovlađuje otpor prema ovakavom znanju, čak i na mestima gde bi inače bio nezamisliv, kao što je, na primer, Katedra za sociologiju porodice. S druge strane, jačanje patrijarhalnih ideologija i dominantno oblikovanje javnih diskursa pod njihovim uticajem, čine da je govor o ‘ženskim pravima’ sveden na govor o ‘nasilju nad ženama’ ili o jednostavnoj ‘zastupljenosti žena na mestima odlučivanja’. Neoliberalni diskurs je preoblikovao kritički diskurs feminizma, on ga je ‘usisao i ispljunuo’ kao potpuno drugu vrstu ‘priče’. Srbija, kao tipičan poluperiferijski kontekst, u paradoksalnoj je situaciji da odbacuje feminizam i neguje antifeminizam i pre nego što su neke od osnovnih feminističkih postavki postale prihvaćene i normalizovane kroz obrazovanje i prihvaćene kao znanje na nivou svakodnevice, i, naravno, u akademskim krugovima. Diskurzivni prostor da se kritički govori o rodnosti, i to pre svega o manipulativnoj identitetskoj konstrukciji rodnosti, postao je strahovito sužen i, što je još gore – obesmišljen...“³⁷

U Srbiji se pojavljuju na naslovnim stranama najčitanijih dnevnih novina (tabloida, naravno!) ideje koje iznosi čuveni akademik o tome da su žene intelektualno inferiorne i da ih zato nema u SANU. S druge strane, mizoginija, antifeminizam i homofobija dobijaju ‘naučno pakovanje’, i proglašavaju se patriotskim otporom, neophodnim za opstanak ‘Srbskog naroda’, ali i vrhunskim sociološkim doprinosima. Pitanje ‘ženskih prava’ se redukuje i zloupotrebljava u zavisnosti od političke potrebe. Andreas Brejvik, norveški masovni ubica, u svom ‘Manifestu mizoginije’ otvoreno priznaje da je bio pod uticajem ‘srpskih intelektualaca’. To, naravno, nikog u Srbiji ne zabrinjava, jer je ‘govor mržnje’ uveliko normalizovan, kao, uostalom, i nasilje protiv žena, koje ima duboke korene u specifičnom lokalnom kulturnom obrascu mizoginije.“³⁸

36 <http://www.politika.rs/sr/clanak/313222/Drustvo/Zoran-Milivojevic-Psiholozi-napadaju-mene-a-ne-argumente-koje-zastupam>

37 M. Blagojević Hjusion, 2015, 15.

38 *Ibid.*, 18.

U kontekstu govora o retrogradnim procesima, mora biti pomenuta i situaciju u ekonomskoj sferi. Ekonomska tranzicija je donela ženama mnogo promena, ali uglavnom nagore. I pored emancipatorskog značaja same činjenice da su žene masovno zaposlene i da je zaposlenost žena poželjna društvena vrednost u posleratnoj Jugoslaviji i u sadašnjoj Srbiji, položaj žena u radnim odnosima u savremenoj Srbiji daleko je od standarda rodne ravnopravnosti.

Beogradski centar za ljudska prava objavio je studiju *Radna prava žena u Srbiji*³⁹, po kojoj sledi da je ženama u Srbiji poslednje dve decenije bilo vrlo teško da svoja radna prava ostvare i pored velikih promena i uspeha na zakonodavnom nivou (usvajanje mnogih konvencija, članstvo u Savetu Evrope, donošenje Zakona o radu 2005. godine).

Iskazi koji rezimiraju nalaze pomenute studije su zabrinjavajući: U Srbiji je nezaposlenost žena u porastu u odnosu na nezaposlenost muškaraca. Prema podacima Zavoda za statistiku, u okviru aktivnog stanovništva zaposlenih žena ima 32%, dok muškaraca ima 49,3%. Sve više žena radi u najslabije plaćenim privrednim granama i uslužnim delatnostima, uz rast jaza između plaćenog rada muškaraca i žena. Nedovoljna plaćenost žena je više izražena u prosveti, zdravstvu i socijalnom osiguranju, gde su žene zaposlene u velikom broju. Razlike u plati su se poslednjih godina proširile na sve kategorije zaposlenosti. U naročito nepovoljnoj situaciji su majke s decom, a žene se više nego muškarci suočavaju i sa starosnom diskriminacijom. Poslodavci izbegavaju da zapošljavaju žene koje imaju više od 40 godina, te one, nakon gubitka prethodnog radnog mesta, skoro da nemaju šansu da nađu novo zaposlenje. S obzirom na to da u većini slučajeva ne ispunjavaju uslove za penzionisanje, ostaju bez redovnih ličnih primanja. U takvoj egzistencijalnoj nesigurnosti nalazi se veliki broj žena. Uočljiva je i feminizacija siromaštva, ispod linije siromaštva nalazi se 52,1% žena dok je muškaraca 47,9%. Svaka treća zaposlena žena strepi od gubitka posla, a najviše strepe zaposlene u privatnim firmama – 47%. Mnoge žene rade bez ugovora o radu, bez plaćenog radnog staža i doprinosa za penzijsko, socijalno i zdravstveno osiguranje, bez prava na odsustvo na radu i plaćen godišnji odmor i bez ikakve zaštite na radu. Ekonomski položaj žena određuje i činjenica da je znatno više žena radnica nego žena poslodavaca. Najmanje je dva puta više muškaraca poslodavaca nego žena poslodavaca. Podaci za 2007. godinu pokazuju da na 100 muškaraca poslodavaca dolazi 50 žena. Veoma mali procenat žena smatra da se sindikati ozbiljno bave pravima i položajem radnika, a nisko poverenje u sindikate očigledno pokazuje i činjenica da je samo 13% žena navelo da bi se obratilo sindikatu u slučaju uznemiravanja na poslu, a još manje, 8%, u slučaju seksualnog uznemiravanja na poslu. Na mestima donosioca odluka u periodu od 2000. do 2006. godine uvek je manje od 20% žena, iako na sto diplomiranih muškaraca diplomira 166 žena. Još jedan pokazatelj koliko se same žene osećaju diskriminisano jeste rezultat koji pokazuje da 53% žena veruje da je njihov fizički izgled bitan prilikom zapošljavanja, dok samo 9% veruje da je fizički izgled muškarca bitan. Obrazac prema kojem su žene više zastupljene na nižim nego na višim pozicijama

39 J. Zorić, N. Dičić, N. Petković, *Radna prava žena u Srbiji*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd 2008, dostupno na: <http://www.bgcentar.org.rs/bgcentar/wp-content/uploads/2013/12/radna-prava-zena-u-srbiji.pdf>.

u društvu već je prepoznatljiv. Po pravilu, postoji velika razlika između prava koja žene formalno imaju i njihovog stvarnog uticaja na politička i društvena dešavanja. Žene su mnogo manje zastupljene i na visokim menadžerskim funkcijama. Često broj zaposlenih žena u kompanijama i velikim preduzećima zadovoljava standarde, ali u suštini žene su mnogo ređe na poziciji donosilaca odluka. Preduzeća i državne ustanove pri zapošljavanju preferiraju muškarce, što navode i u oglasima. Žene, osim toga, često bivaju isključene iz izbora prilikom zaposlenja i unapređenja zbog svog bračnog stanja ili zbog starosti, bez obzira na to što stručnošću zadovoljavaju sve uslove. Samim tim prisiljene su da prihvataju manje atraktivne i lošije plaćene poslove, ili čak moraju da pristaju na ugovore u kojima stoje protivzakoniti uslovi, na primer, „da neće ostati trudne“.⁴⁰

Prema *Indeksu rodne ravnopravnosti*⁴¹, u periodu tranzicije srazmerno se smanjio nivo zaposlenosti žena, kao i kvalitet poslova u kojima su žene prisutne. „Rodni jaz u domenu rada je naglašen i prisutan u oba pod-domena: učešću i podeli i kvalitetu rada. Žene su ređe zaposlene na poslovima ekvivalentnim punom radnom vremenu nego muškarci. Radni vek žena je 5 godina kraći nego muškaraca. Zaposlenost u socijalnim sektorima privrede (prosveta, zdravstvo i socijalna zaštita) je veća kod žena nego kod muškaraca. Žene ređe rade sa fleksibilnim radnim vremenom nego muškarci. U poređenju sa Evropskom unijom Srbija ima najniži rezultat od svih država članica u domenu rada.“⁴²

Usput, značajno je reći da je *Indeks rodne ravnopravnosti* uspostavljen u EU 2012, a Srbija je prva zemlja van EU koja ga je usvojila od 2014. godine. Indeks EU meri rodnu ravnopravnost na skali od 1 (potpuna neravnopravnost) do 100 (potpuna ravnopravnost), u šest oblasti: znanje, rad, novac, zdravlje, vreme, moć i dve podoblasti: nasilje i ukrštena/intersekcionalna neravnopravnost (neravnopravnost po više osnova).

3.2. Emancipatorski trendovi u rodnom odnosima

Emancipatorski trendovi su uočljivi u privatnoj sferi vezano za pojavu egalitarnih manifestacija u sistemu vrednosti i ponašanju muškaraca i žena u njihovim partnerskim odnosima, kao i vezano za samožrtvujući mikromatrijarhat, koji po cenu značajnih naprezanja žena ipak uvećava njihovu moć odlučivanja unutar porodice. Emancipatorski trendovi su vidno uočljivi i u javnom životu – u pravu, politici, ekonomiji, obrazovanju, kulturi, sistemu vrednosti.

Emancipatorski potencijali masovne zaposlenosti žena, masovnog obrazovanja žena i masovnog izlaska žena iz privatne sfere i njihovog ulaska u javnu sferu – politiku, ekonomiju, kulturu... – neosporni su. Oni su nužan uslov uspostavljanja rodne ravnopravnosti, ali ne i dovoljan. Neophodno je i destrukuirisanje patrijarhalne matrice u individualnoj svesti muškaraca i žena, u kolektivnim normativnim modelima ponašanja i sistemima vrednosti, u zakonskoj regulativi i implementaciji zakona, u

40 *Ibid.*, 11–14.

41 *Indeks rodne ravnopravnosti za Srbiju 2016. godine*, dostupno na: http://socijalnoukljucivanje.gov.rs/wp-content/uploads/2016/02/Izvestaj_Indeks_rodne_ravnopravnosti_2016_SRP.pdf.

42 *Ibid.*, 26.

strateškim dokumentima, u karakteru društvenih uloga koje se reprodukuju i reprodukuju u sferi vaspitanja, obrazovanja i realne prakse življenja (u kojoj moraju da se popravljaju pokazatelji o stanju radnih prava žena i sfere njihove zaposlenosti i svi ostali retrogradni pokazatelji).

Već je bilo reči o tome da međunarodni kontekst razvoja prava ljudskih prava počev od Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima iz 1948. godine, a naročito od donošenja Konvencije Ujedinjenih nacija o sprečavanju svih oblika diskriminacije prema ženama iz 1979. godine, pravi civilizacijske pomake u smislu unapređivanja međunarodnopravne i nacionalne zaštite ženskih prava.⁴³

Međunarodno pravo i pravo Evropske unije u kontinuitetu unapređuje pravnu jednakost i zaštitu žena.

Evropska unija u svom primarnom pravu – od prvih osnivačkih akata, a naročito razvijeno u Lisabonskom sporazumu, neguje princip rodne ravnopravnosti. U sekundarnom pravu, takođe, u direktivama koje EU donosi počev od 1975. godine pa do danas stalno se obogaćuju oblasti u kojima se uvodi posebna zaštita za žene (od početnih mera u vezi sa radnim odnosima do aktuelnih mera u vezi sa nasiljem, seksualnim harasmentom, materinstvom, balansiranjem rada i porodičnih obaveza).⁴⁴ Takođe, najvažniji strateški dokumenti tzv. mekog prava EU značajno doprinose trasiranju rodne ravnopravnosti kao prioriteta EU, a u njih spadaju: *Trasa puta Evropske unije za rodnu ravnopravnost (EU Roadmap)*, *Evropska povelja o ženama (EU Women's Charter)*, *Strategija za ravnopravnost između žena i muškaraca 2010–2015.* i *Evropski rodni pakt ravnopravnosti 2011–2010 (European Gender Equality Pact)*. U tom smislu su procesi evropskih integracija Srbije nakon 2000. godine postepeno i uporno doprinosili unapređenju zakonske regulative i institucionalnih mehanizama za uspostavljanje rodne ravnopravnosti.

U političkim partijama i političkom životu se nakon demokratskih promena u Srbiji događaju izvesni emancipatorski pomaci, u smislu da se povećava procenat politički aktivnih žena i da sistem kvota doprinosi tom procesu. Pritom, kontroverzni su procesi pomenutog unapređenja političkog aktivizma jer je realsocijalističko nasleđe takođe karakterisao politički aktivizam žena. Štaviše, tokom socijalističkog perioda participacija žena u politici bila je na višem nivou nego nakon uvođenja višestranačkog sistema.⁴⁵

43 Najvažniji međunarodnopravni dokumenti koji nude standarde i instrumente rodne ravnopravnosti jesu: Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima (1948), Konvencija o političkim pravima žena (1952), Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima (1966), Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima (1966), Deklaracija o eliminaciji svih oblika diskriminacije prema ženama (1967), Deklaracija o zaštiti žena i dece u slučaju opasnosti i oružanom sukobu (1974), Konvencija o eliminaciji svih oblika diskriminacije prema ženama (1979), Deklaracija o eliminaciji zlostavljanja žena (1993), Interamerička konvencija za prevenciju, kažnjavanje i eliminaciju nasilja nad ženama (1995), Univerzalna deklaracija o demokratiji (1997), Opcioni protokol za Konvenciju o eliminaciji svih oblika diskriminacije nad ženama (1999). Vid. D. Vujadinović, „Rod i pravna regulativa“, 14.

44 *Ibid.*, 15.

45 N. Žunić, *op. cit.*

U izveštaju Otvorenog parlamenta iz 2014. godine⁴⁶ navodi se da je, iako je možda politička participacija žena tokom socijalizma predstavljala više formalno ispunjavanje kvota nego što je omogućavala stvarni uticaj žena na političko odlučivanje, nakon uvođenja višestranačja izrazito pogoršana uključenost žena u političke strukture. Nakon prvih višestranačkih izbora udeo žena u parlamentu iznosio je samo 1,6%. Tokom devedesetih godina taj udeo se neznatno povećao (na 4,4% 1992, pa na 6,4% 1997. godine). Participacija žena u zakonodavnoj vlasti povećavala se i u narednoj deceniji, pa je nakon izbora 2000. godine iznosila 10,8%, a 2003. godine 12,4%. Sve političke partije su se deklarativno zalagale za kvotu od 30% ženskih političkih predstavnika; međutim, posle januarskih parlamentarnih izbora 2006. godine, samo je 20,4% žena izabrano u Skupštinu, a samo je G17 imala preko 30% članica. U tadašnjoj vladi žene su zauzimale četiri (od 23) ministarska mesta. Nakon vanrednih parlamentarnih izbora iz maja 2008. godine, 21,6 % žena je izabrano u Skupštinu, a u Vladu Srbije je izabrano pet žena za ministarke (od ukupno 22 ministarska mesta) i još četiri pomoćnice ministara.

Deveti saziv Narodne skupštine Republike Srbije prvi put je ispunio uslove o kvotama predviđene Zakonom o izboru narodnih poslanika⁴⁷, prema kojima je neophodno ostvariti učešće žena u zakonodavnoj vlasti od 30%. Međutim, učešće žena u izvršnoj vlasti i dalje ostaje na značajno nižem nivou i u aktuelnom sastavu Vlade Srbije samo su dve žene, što čini udeo od 9,5%. Udeo žena u lokalnim organima vlasti prosečno je niži od centralnog nivoa.⁴⁸

Ulazak u procese reformi nakon 2000. godine donosi i nastojanja da se rodna ravnopravnost unapredi (re)definisanjem institucija i razvojem politika koje su eksplicitno usmerene ka tom cilju. U tom periodu uspostavljeni su važni institucionalni mehanizmi za unapređivanje rodne ravnopravnosti i usvojeni su Zakon o ravnopravnosti polova⁴⁹, Zakon o zabrani diskriminacije⁵⁰, revidirani su različiti relevantni zakoni (poput Zakona o porodici, Krivičnog zakona, Zakona o radu, Zakona o zapošljavanju i sl.); usvojena je krovna Nacionalna strategija za poboljšanje položaja žena i unapređivanje ravnopravnosti polova (2008-2014)⁵¹, a Akcioni plan za implementaciju te strategije odobren je u avgustu 2010. godine. Doneta je i Nacionalna strategija za sprečavanje i suzbijanje nasilja nad ženama u porodici i u partnerskim odnosima.⁵²

Ti dokumenti su usaglašeni sa ostalim strateškim dokumentima, posebno sa Strategijom Ujedinjenih nacija za suzbijanje siromaštva i sa Milenijumskim ciljevi-

46 Žene u parlamentu – samo kvota ili stvarni uticaj, Otvoreni parlament, mart 2014, dostupno na: http://www.mc.rs/upload/documents/istrazivanje/2014/Zene_u_parlamentu_Samo_kvota_ili_stvarni_uticaj.pdf.

47 *Službeni glasnik RS*, br. 36/2011.

48 *Ibid.*

49 *Službeni glasnik RS*, br. 104/2009. Proces donošenja Zakona trajao je četiri godine, nacrti su nekoliko puta upućivani u skupštinsku proceduru i povlačeni iz nje; otpori donošenju ovog zakona su bili veliki, a potreba za političkim kompromisom uticala je na kvalitet zakonskog teksta.

50 *Službeni glasnik RS*, br. 22/2009.

51 *Službeni glasnik RS*, 15/2009.

52 *Službeni glasnik RS*, br. 27/2011.

ma Ujedinjenih nacija, odnosno sa Beidžing deklaracijom i Platformom akcije, kao i sa strateškim dokumentima EU.

Relevantna tela Vlade su Odbor za rodnu ravnopravnost i Savet za rodnu ravnopravnost⁵³, a parlamentarna tela Skupštinski odbor za rodnu ravnopravnost⁵⁴, ombudsman⁵⁵ i poverenik za ravnopravnost.⁵⁶

Opisani reformski naponi doneli su izvesna poboljšanja u učešću žena u političkim strukturama i procesima donošenja javnih politika, kao i poboljšanja rodne ravnopravnosti i zaštite žena od raznih oblika diskriminacije.

Što se tiče oblasti radnih odnosa, ona se u Zakonu o ravnopravnosti polova uređuje članovima 11-22. i nalazi se u drugom delu Zakona koji nosi naslov „Zapošljavanje, socijalna i zdravstvena zaštita“. Sve odredbe Zakona o rodnoj ravnopravnosti iz oblasti radnih odnosa⁵⁷, kao i rodno senzitivne odredbe Zakona o radu i drugih referentnih zakonskih dokumenata trebalo bi da poprave zabrinjavajuću realnu sliku stanja radnih odnosa i položaja žene u sferi rada. Emancipatorski potencijali rodno senzitivnijih odredbi su neosporni, ali oni sami po sebi nisu dovoljni. Njihova implementacija i realizacija predstavljaju ključ emancipacije.

U sferi masovnog obrazovanja emancipatorski pomoci su jednoznačno ili makar manje kontroverzno uočljivi u poređenju sa fenomenom masovnog zapošljavanja žena i emancipatorskih potencijala rada žene van kuće.

Prema *Indeksu rodne ravnopravnosti*⁵⁸ za Srbiju 2016. godine, „u toku poslednjih 50 godina, rodna ravnopravnost je značajno napredovala u polju znanja u Srbiji. Međutim, i dalje postoje određene grupe žena sa nižim vrednostima pristu-

53 Vid. www.srbija.gov.rs.

54 Vid. www.parlament.rs.

55 Vid. www.ombudsman.rs.

56 Vid. www.ravnopravnost.gov.rs.

57 Članom 11 Zakona o ravnopravnosti polova poslodavcu se nalaže da zaposlenima, bez obzira na pol, obezbedi jednake mogućnosti i tretman u oblasti prava iz radnog odnosa i po osnovu rada. Korisno je što član 43 stav 2 Zakona predviđa mogućnost da sindikat, uz saglasnost diskriminisanog lica, pokrene postupak sudske zaštite od diskriminacije. U vezi sa tim je i član 49 Zakona koji propisuje da ako je u toku postupka tužilac učinio verovatnim da je izvršen akt diskriminacije po osnovu pola, teret dokazivanja da usled tog akta nije došlo do povrede načela jednakosti snosi tuženi. Takvo rešenje je u saglasnosti sa Direktivom 2000/78/EZ o ustanovljavanju opštih uslova za jednak tretman u zaposlenju i zanimanju. Članom 12 stav 1 Zakona propisana je obaveza poslodavca da vodi evidenciju o polnoj strukturi zaposlenih i da podatke iz tih evidencija dâ na uvid inspekciji rada i organu nadležnom za ravnopravnost polova. Zakon je u članu 13 stav 1 propisao obavezu za poslodavca, koji ima više od 50 zaposlenih na neodređeno vreme, da usvoji plan mera za otklanjanje ili ublažavanje neravnomerne zastupljenosti polova za svaku kalendarsku godinu. Cilj te norme je da poslodavac postepenim restrukturiranjem radne snage uspostavi ravnomeran odnos polova. (Vid. Senad Jašarević, „Odredbe o radu u zakonu o ravnopravnosti polova i međunarodni standardi“, *Časopis za radno i socijalno pravo*, Beograd 2012, 57–71.

Bojan Urdarević postavlja pitanje praktičnog dejstva odredbe iz čl. 13, stav 1 imajući u vidu da privatni sektor čine mala i srednja preduzeća, a po toj odredbi poslodavac, da bi bio u obavezi da sačini plan i izveštaj, mora da ima više od 50 zaposlenih, i to u radnom odnosu na neodređeno vreme. (Vid. Bojan Urdarević, Country Report on Legal Perspectives of Gender Equality in Serbia, in: *Legal Perspectives of Gender Equality in Southeast Europe*, SEELS, Skopje November 2012).

58 *Indeks rodne ravnopravnosti za Srbiju 2016. godine*.

pa ili učinka, naročito kada uzmemo u obzir starije generacije ili one u ruralnim oblastima⁵⁹.

„U domenu znanja jaz između Srbije i Evropske unije manje je izražen u odnosu na domene rada i novca, iako ne zbog boljih rezultata u Srbiji već zbog lošijih rezultata na nivou Evropske unije. Indeks je naročito nizak u oblasti doživotnog učenja.“⁶⁰

Prema statističkom izvoru *Žene i muškarci u Republici Srbiji*⁶¹ 2014. godine: „Među učenicima koji završavaju srednje četvorogodišnje opšte obrazovanje (gimnazije) više je devojčica (58%) nego dečaka (42%). Takođe, devojčice su u većini među učenicima koji završavaju srednje stručne četvorogodišnje škole (52% devojčica, prema 48% dečaka). Dečaci su brojniji u područjima obrazovanja: elektrotehnika, mašinstvo i obrada metala, geodezija i građevinarstvo, saobraćaj, šumarstvo i obrada drveta i geologija i rudarstvo. Visoke škole i fakultete upisuju i završavaju više žene. Među upisanim studentima žena je 56%, a među diplomiranim 58% (podaci za 2012. godinu). Među diplomiranim studentima u 2012. godini, žene čine više od polovine u područjima: obrazovanje (87%), zdravstvo i socijalna zaštita (73%), umetnost i humanističke nauke (71%) i društvene nauke, poslovanje i pravo (61%). Muškarci čine većinu svih diplomiranih u područjima obrazovanja: tehnika, proizvodnja i građevinarstvo (65%), prirodne nauke, matematika i informatika (54%), poljoprivreda i veterina (54%) i usluge (51%). U 2012. godini doktoriralo je više muškaraca (52%) nego žena (48%)... Među članovima SANU dominiraju muškarci – u septembru 2014. godine preko 90% svih članova su muškarci. U Odeljenju tehničkih nauka i Odeljenju društvenih nauka nema nijedne žene.“

Prema *Indeksu rodne ravnopravnosti*, u domenu ispoljavanja moći žena, Srbija je u najboljoj poziciji u uporednom sagledavanju prema EU: pokazatelje ekonomske moći podiže prisustvo žena u Narodnoj banci R. Srbije, a političke moći – veće prisustvo žena u Narodnoj skupštini nego generalno gledano u parlamentima članica EU. „Domen moći u Srbiji je jedini domen u kojem je Srbija rangirana više od polovine država članica Evropske unije. Ovo je delimično posledica uvođenja zakonskih kvota u vezi sa zastupljenošću manje zastupljenog pola (žena) u zakonodavnim telima – Narodnoj i Pokrajinskoj skupštini što još nije postignuto u velikom broju

59 U *Indeksu rodne ravnopravnosti* se dodaje: „Kako prikazuje indeks domena znanja, i dalje postoji značajna podela polova u skladu sa profilima obrazovanja. Društveni obrasci koji stimulišu jaču sklonost devojaka prema društvenim naukama i dečaka prema tehničkim naukama i matematiци su takođe evidentni u rezultatima testa Međunarodnog programa procene postignuća učenika (PISA) pošto su devojčice postigle bolje rezultate iz književnosti dok su dečaci postizali bolje rezultate iz matematike. U svim starosnim grupama (osim u najmlađoj: 16–24 godine) veštine u polju informacione i komunikacione tehnologije su izraženije među muškarcima u odnosu na žene (Republički zavod za statistiku, 2014, 36).“

60 Analiza sadržaja udžbenika na različitim nivoima obrazovanja pokazuje nedostatak rodne osetljivosti. Analiza univerzitetskih udžbenika koja je izvedena na uzorku od 17 knjiga pokazala je da je „predstavljanje polova pod uticajem stereotipa i nedvosmisleno u skladu sa patrijarhalnim paradigmatama“. – *Indeks rodne ravnopravnosti*, 33.

61 *Žene i muškarci u Republici Srbiji*, ur. Republički zavod za statistiku, Beograd 2014, dostupno na: http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/userFiles/file/Stanovnistvo/ZeneiMus/ZiM_srpski_web.pdf.

država članica Evropske unije. U ovom domenu je Srbija najbližnja nivou koji je postignut u Nemačkoj i Letoniji.⁶²

Doduše, politička moć je ipak srazmerno mnogo više koncentrisana u izvršnoj vlasti i među muškarcima jer u Srbiji još uvek ima veoma malo žena u organima izvršne vlasti. Takođe, žene su manje zastupljene u odborima najvećih kompanija na berzi.⁶³

4. RODNO SENZITIVNA EMPIRIJSKA ISTRAŽIVANJA

Rodno senzitivna statistika u Srbiji još uvek nije sistematski uspostavljena na svim nivoima vlasti, privrede, obrazovanja. Statistički godišnjaci, naravno, omogućavaju izdvajanje rodno relevantnih podataka, a uz to je Republički zavod za statistiku uspostavio i posebnu – već pominjanu – rodno senzitivnu sumarnu statistiku *Žene i muškarci u Republici Srbiji*. Takođe, od 2014. godine, u Srbiji se objavljuje i pominjani *Indeks rodne ravnopravnosti*, a i redovni godišnji izveštaji sadrže relevantne podatke za problem rodne ravnopravnosti. Sociološka rodno senzitivna istraživanja su još uvek retkost.

4.1. Rezultati empirijskog istraživanja, koje su eminentni sociolozi sistematski realizovali u tri faze tokom približno 15 godina i koje je imalo cilj da se dijagnostikuju procesi i manifestacije „sociocida“ (razaranja društva) i ispoljavanja zakasnele i kontroverzne tranzicije, implicirali su i rodno senzitivne indikatore.⁶⁴ Sa stanovišta kvaliteta rodnih odnosa, rezultati ukazuju na negativne trendove retradicionalizacije, repatrijarhalizacije i klerikalizacije, ali su pokazali i pozitivne trendove u određenim sferama privatnog i javnog života.⁶⁵

Rezultati istraživanja su pokazali da je u opštem razaranju društva porodica bila poslednji stub odbrane, sigurnosti i stabilnosti. Potreba pukog opstanka praćena je procesima reprivatizacije (povratkom različitih društvenih funkcija u porodicu) i retradicionalizacije (oživljena je tradicionalna proširena porodica kao posledica osiromašenja – nedostatak stambenog prostora, nedostatak novca za iznajmljivanje stanova i samostalan život itd.).

Proces ponovnog jačanja patrijarhalnosti dogodio se takođe i u vidu osnaživanja „drugog lica“ tradicionalne ženske uloge (seksualna objektivizacija žena), u formi ogromnog porasta seksualne trgovine, tabloidizacije patrijarhalnih uloga i u novim formama nasilja i seksualne zloupotrebe.

62 *Indeks rodne ravnopravnosti za Srbiju 2016. godine*, 43.

63 *Ibid.*

64 Na Institutu za socijalna istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu (ISI FF) obavljena su uzastopna istraživanja – od 1991. do 1994, od 1995. do 2000. i od 2000. do 2004. godine. Rezultati istraživanja su objavljeni u knjigama: S. Bolčić (ur.), *Društvene promene u svakodnevnom životu: Srbija početkom 90-ih*, ISI FF, Beograd 2002. (2. izd.; 1. izd. 1995); S. Bolčić, A. Milić (ur.), *Srbija i kraj milenijuma. Destrukcija društva, Društvene promene i svakodnevni život*, ISI FF, Beograd 2002; A. Milić (ur.) *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa. Svakodnevni život u Srbiji na početku trećeg milenijuma*, ISI FF, Beograd 2004.

65 Analiza pod 4.1. i 4.2. većim delom je preuzeta iz ranijeg teksta, D. Vujadinović, „Porodične strukture i razvoj civilnog društva u današnjoj Srbiji“.

Militarizacija na javnom planu i porast agresije na privatnom – praćeno mizoginijom i „samožrtvujućim mikromatrijarhatom“⁶⁶ – predstavljaju izraze razgradnje emancipatorskih antipatrijarhalnih elemenata u porodici i javnom životu i jačanja kako „stare“, tako i „nove“ patrijarhalnosti, na mikro i makro planu. Već je pominjano da mizoginija u doba neoliberalnog kapitalizma predstavlja „novu“ formu obezvređivanja žena. Mizoginija na prostorima ratnih događanja tokom krvavog raspada bivše Jugoslavije dobija drastične forme zloupotrebe žena u ratne svrhe, epidemije rastućeg nasilja prema ženama u porodici, trgovine ljudima i prostitucije.⁶⁷

„Samožrtvujući mikromatrijarhat“ predstavlja „Pirovu pobedu“ žene, u smislu dobijanja veće moći i učešća u odlučivanju o odgajanju dece i porodičnim poslovima u uslovima systemske i produžene socijalne i ekonomske krize, a po cenu dodatnog preopterećivanja i iscrpljivanja žene. Paradoksalno, samožrtvovanje postaje uslov individuacije žena, njihovog bega od anonimnosti i haosa u javnoj sferi života.⁶⁸

Promene u porodici regrediraju i u strukturnom i normativnom smislu. Došlo je do drastičnog porasta broja proširenih porodica, koje sada čine jednu trećinu svih domaćinstava. Umnožavale su se proširene porodice – sastavljene od nekoliko generacija srodnika, a stopa razvoda koja je od sedamdesetih i tokom osamdesetih godina bila u porastu, pojavom krize devedesetih počinje da opada i takav trend se nastavlja tokom čitavog trajanja krize. Međutim, cena očuvanja (proširene) porodice i održavanja brakova u turbulentnim vremenima i kontaminiranim društvenim i vrednosnim okolnostima bila je veoma visoka kada je reč o gubitku emancipatorskog potencijala za kvalitativne promene i unapređenje odnosa među polovima.⁶⁹

Drastično je opao i broj nuklearnih porodica s jednim ili dva deteta – sa 65% 1971. godine na samo 31,7% od ukupnog broja domaćinstava, danas.⁷⁰ U isto vreme, starija domaćinstva su postala brojnija (u više od 50% ih čine penzioneri, od kojih je 72% starije od 60 godina). Parovi bez dece čine gotovo 25% domaćinstava (što je i dalje u porastu), a većinu njih čine penzioneri.⁷¹

Nuklearna porodica je sedamdesetih i osamdesetih godina bila pokretač promena u pravcu unapređivanja sistema vrednosti i načina života; to je bio najvitalniji oblik porodice iz perspektive modernizacijskih kodova fertiliteta, rađanja, vaspitanja i socijalizacije. Umesto da se proces modernizacije i promenâ nuklearne porodice nastavio u pravcu produbljenja partnerskih odnosa i opredeljivanja za alternativnu porodicu i oblik domaćinstava u kojima bi bilo više jednakosti među polovima, u nuklearnoj porodici je došlo do retrogradnih i paradoksalnih promena, s jedne

66 M. Blagojević, u: S. Bolčić (ur.), 2002, 255.

67 68 M. Blagojević ur. *Mapiranje mizoginije*.

68 *Ibid.*

69 Dugačak period održavanja porodice „u miru“ i u „celini“ – samo radi pukog opstanka (što znači, potiskujući unutrašnje konflikte, uglavnom posredovano ženskom subordinacijom i dvostrukom opterećenošću žena) – približava se kraju. Anđelka Milić piše: „Ovo je novi trenutak u transformaciji porodice, koji daje nadu da trendovi modernizacije nisu potpuno poništeni u destruktivnim procesima proleke dekadne.“ – A. Milić, u: A. Milić (ur.), 2004, 315.

70 Vid. A. Milić, u: A. Milić (ur.), 2004, 317–347.

71 *Ibid.*

strane, u pravcu manjih zajednica starijih ljudi bez mogućnosti reprodukcije ili, pak, većih proširenih porodica, s druge strane.

U skladu s jakim prisustvom patrijarhalne matrice, brak se i dalje visoko ceni i većina ljudi želi da stupi u brak. Alternativni oblici partnerstva su retki i uglavnom predstavljaju pripremnu fazu za brak.⁷²

Roditeljstvo je veoma važno i ženama i muškarcima, a porodice su deklarativno centrirane oko dece. Većina brige o deci leži na majkama, ali se i očevi u tom delu značajno uključuju u brigu o deci i bavljenje njima.⁷³

Roditeljstvo je najvažniji izvor zadovoljstva za žene; ono daje smisao njihovom životu i smisao samožrtvovanju.

Transformacija roditeljstva u Srbiji nije usmerena u pravcu detradicalizacije i individualizacije; ipak, među vrlo obrazovanim roditeljima, među ženama i parovima koji su rodno senzitivni, postoji svest o značaju autonomne ličnosti dece i u tim slučajevima roditeljstvo dobija demokratičniju formu i sadržaje i, utoliko, zaista vodi u pravcu detradicalizacije.⁷⁴

Pozicija dece u srpskoj porodici se u pomenutim studijama određivala u kategorijama dečjih prava, koja su ustanovljena *Konvencijom o dečjim pravima*. Lična prava dece na slobodu mišljenja, individualnost i privatnost ograničena su dominacijom tradicionalne patrijarhalne kolektivističke kulture, koja još uvek u velikoj meri doživljava dete kao tihog, poslušnog i podređenog člana porodice bez sopstvene individualnosti, a time i bez prava na privatnost i personalitet.⁷⁵

Kada je reč o obrazovanju žena, situacija se poboljšava. Jedna trećina ženskih osoba završila je višu školu (ili fakultet – oko 5%). Porast broja visokoobrazovanih žena posle Drugog svetskog rata ekstremno je visok (od 1962. do 1991. više od 40% visokostručnih specijalizacija su – na polju medicine, prava itd. – završile žene, a 1992. čak više od polovine; u istom periodu, 30% magistarskih i 20% doktorskih disertacija pripada ženama, a 1992. žene su stekle 40% svih magistarskih i 34% svih doktorskih diploma).⁷⁶

Što se tiče zaposlenosti žena van kuće, pokazatelji su kontroverzni: do devedesetih godina postojao je trend smanjenja broja ekonomski zavisnih žena, a od 1990. i nadalje, postoji jak trend njihovog masovnog vraćanja na besplatan rad u kući (naročito starijih i manje obrazovanih žena). Međutim, zapažen je i suprotni trend, značajnog emancipatorskog potencijala, koji se odnosi na visoku stopu broja žena koje ulaze u ekonomiju slobodnog tržišta (posebno mlađe i veoma obrazovane žene). Naime, porastom privatnog preduzetništva krajem devedesetih, žene se po-

72 S. Tomanović, u: S. Bolčić i A. Milić (ur.), 2002, 315–339; A. Milić, u: S. Bolčić, A. Milić (ur.), 2002, 251–281.

73 *Ibid.*

74 Vid. S. Tomanović, u: A. Milić (ur.), 2004, 347–348.

75 Vid. S. Tomanović, u: S. Bolčić (ur.), 2002, 211–227, 259–260.

76 Vid. *Statistički godišnjak Jugoslavije*, Beograd 1993.

S druge strane, pominjani statistički izvori pokazuju i to da postoji visoka stopa nepismenosti: gotovo svaka deseta žena je nepismena, a svaka peta je slabo obrazovana; više od polovine nepismenih žena ima preko 65 godina.

javljaju kao vlasnice firmi u preko 30% slučajeva (češće kao suvlasnice s muževima ili članovima porodice).⁷⁷

Ukratko, sudeći po nalazima pomenutih sistematskih empirijskih istraživanja, jednakost među polovima je u najvećoj meri postignuta u obrazovanju i visokoj stručnosti, ali je, generalno, proces emancipacije zaustavljen, a u porastu su procesi retradicionalizacije i obnovljene marginalizacije žena. Dugotrajna kriza, rat, sankcije i osiromašenje doveli su do znatno težih uslova za obrazovanje, zaposlenje, finansijsku nezavisnost, slobodno odlučivanje o stupanju u brak, ali i o razvodu, za rađanje i vaspitanje dece. Mogućnosti i šanse za demokratske promene u porodičnim strukturama značajno su smanjene.

4.2. Prva feministička ili rodno senzitivna analiza društvene pozicije i kvaliteta života muškaraca i žena u Srbiji u doba tranzicije obavljena je u nevladinom sektoru pod rukovodstvom sociološkinje Marine Blagojević, pod nazivom *Rodni barometar u Srbiji*⁷⁸. To empirijsko istraživanje – s komparativnim pristupom sa stanovišta rod-nih odnosa – ubedljivo pokazuje da u privatnom i javnom životu postoji generalna dominacija patrijarhalnog modela, na primer, da je mogućnost napredovanja na poslu veća za obrazovanije subjekte generalno uzev, ali posebno za obrazovanije muškarce⁷⁹, zatim, da u vlasničkoj strukturi nesrazmerno bolji položaj imaju muškarci⁸⁰, da nezaposlenost srazmerno više pogađa žene. Masovna nezaposlenost mladih ljudi, posebno žena, uz sve prethodno navedene pokazatelje koji se odnose na rad i privatnu svojinu, daju nepovoljnu sliku nejednakosti među polovima i deficite kapaciteta za izgradnju antipatrijarhalnih porodičnih struktura.

Patrijarhalni model je primetan u stavu o stepenu odgovornosti u privatnoj sferi, partnerskim odnosima i roditeljstvu. I muškarci i žene smatraju da muškarci imaju „važniji posao“ nego žene; da muškarci imaju veći doprinos u rešavanju stambenih problema, u obezbeđivanju porodičnog budžeta i donošenju važnih odluka, da imaju veći autoritet nad decom.

Spremnost žrtvovanja za decu istaknuta je i kod muškaraca (73%) i kod žena (80%). U isto vreme, u Srbiji još uvek postoji fizičko kažnjavanje dece: samo 45,8% žena i 47,5% muškaraca kaže da nikada nisu tukli svoju decu. Ti podaci jasno pokazuju da je na delu patrijarhalni model odnosa, koji decu tretira kao podređene, da je pokazivanje ljubavi i strpljenja povezano s očekivanom poslušnošću, a da je rasprostranjeno tradicionalističko uverenje da se neposlušnost mora kazniti i da je legitimno da roditelji kažnjavaju decu. Ti podaci su veoma negativni sa stanovišta demokratizacije porodične strukture i antiautoritarnog modela vaspitanja.

77 Vid. M. Blagojević, u: S. Bolčić (ur.), 2002, 181–211.

78 M. Blagojević, *Rodni barometar u Srbiji*, Beograd 2006. Uzorak je obuhvatao 1.500 muškaraca i žena u aktivnom životnom periodu (od 20 do 50 godina).

79 Među muškarcima i ženama istog nivoa obrazovanja 51% muškaraca i samo 41,7% žena veruje u mogućnost napredovanja na poslu.

80 Kada je reč o poziciji na tržištu rada, privatnoj svojini, registrovanim privatnim firmama i porodičnom nasleđu, postoji upadljiva razlika u korist muškaraca: 50% muškaraca i 14% žena imaju svoja kola, 6% muškaraca i 2% žena imaju drugi stambeni prostor, 18% muškaraca i 5% žena imaju nekretnine, 27% muškaraca i 8% žena imaju kuću, a stan ima 22% muškaraca i 10% žena.

4.3. Drugi deo istraživanja prema istoj metodologiji i sa istim uzorkom urađen je pet godina kasnije. *Rodni barometar* iz 2011. godine⁸¹ takođe ukazuje na protivrečje između emancipatorskih trendova i procesa repatrijarhalizacije. Zaključuje se da rastu egalitarne tendencije u porodici i da žene progresivno osvajaju javni prostor, da je patrijarhalna uloga muškarca značajno uzdrmana i da patrijarhalna ideologija jača upravo kao reakcija na nesnalaženje muškaraca u situaciji „krize maskuliniteta“. Blagojević kaže: „Transformacija privatne sfere u pravcu egalitarnosti očituje se pre svega u činjenici da žene i muškarci **‘zajedno’** obavljaju sve veći broj aktivnosti vezanih za kuću i decu. Uspostavljanje egalitarnog modela sledi prethodno urušavanje muškog, patrijarhalnog autoriteta u gotovo svim oblastima porodičnog života i jačanje ženskog autoriteta, odnosno omoćavanje žena po modelu samo/žrtvujućeg mikromatrijarhata... U velikoj meri ispražnjena i uzdrmana rodna uloga muškaraca, uz realno jačanje egalitarnosti u privatnoj i javnoj sferi, uz sve oscilacije, doprinosi **jačanju patrijarhalnih ideologija kao reakciji na to stanje**. Ipak, promene na nivou ponašanja odvijaju se u pravcu uspostavljanja egalitarnosti, čak i kada stavovi reflektuju patrijarhalnu ideologiju. Muškarci, koji se opiru promenama rodni odnosa, ujedno iskazuju **konzervativnije** stavove u odnosu na žene.“⁸²

4.4. U redovnom godišnjem izveštaju poverenice za ravnopravnost R. Srbije re-zimira se da su žene u nepovoljnijem položaju u odnosu na muškarce u svim oblastima društvenog života, a posebno je izražena diskriminacija žena na tržištu rada, u učešću u odlučivanju, u ekonomskoj sferi i obrazovanju, kao i rodno zasnovano nasilje prema ženama.⁸³ U vezi sa nasiljem prema ženama ističe se sledeće:

„Treba ukazati da je ovu godinu obeležio veliki broj ubistava žena, jer je u 2015. godini ubijeno ukupno 34 žene kao posledica partnerskog nasilja, što je alarmiralo javnost i donosiće odluka da se po ovom pitanju preduzmu hitne mere, posebno u vezi sa odnosom države prema žrtvi nasilja... Nasilje nad ženama i dalje predstavlja jedan od najozbiljnijih vidova kršenja prava žena, iako je zakonodavni okvir poboljšan. Organizacije civilnog društva⁸⁴ ukazuju da veliki broj slučajeva nasilja ne bude prijavljen, a na najveći broj prijavi policija reaguje samo usmenim upozorenjem. Prijavljeni slučajevi se procesu-iraju s polovičnim uspehom, između ostalog i zbog odustajanja od postupka. Kazne koje se izriču su blage, ne postoji dovoljna povezanost službi i razmena informacija, nema ustaljenih načina komuniciranja između određenih službi, a sistem praćenja i procene efekata rada, saradnje i koordinacije, ili je nedefinisan, ili se ne sprovođi.

81 M. Blagojević Hjuson, *Rodni barometar u Srbiji – razvoj i svakodnevni život*, UN Women, Beograd 2013.

82 *Ibid.*, 228–229.

83 Poseban izveštaj o diskriminaciji žena dostupan je na adresi: <http://ravnopravnost.gov.rs/sr/izve%C5%A1taji/izve%C5%A1taji>.

84 Na primer, Autonomni ženski centar, *Delotvornost sistemskih mehanizama za sprečavanje nasilja prema ženama i nasilja u porodici (2015)*, dostupno na: http://socijalnoukljucivanje.gov.rs/wp-content/uploads/2015/08/Delotvornost_sistemskih_mehanizama_za_sprecavanje_nasilja_prema_zenama-Rezime.pdf.

Zbog velikog broja ubistava žena kao posledica partnerskog nasilja u 2015. godini, ova tema je bila u fokusu javnosti i podstakla brojna istraživanja sa ciljem da se mapiraju uzroci nasilja u cilju njegovog efikasnog sprečavanja. Rezultati ankete koju je sproveo Pokrajinski sekretarijat za privredu, zapošljavanje i ravnopravnost polova AP Vojvodine, pokazuju da svaki drugi građanin Vojvodine, direktno (37%) ili preko poznanika (27%) poznaje ženu koja je žrtva nasilja u porodično-partnerskom odnosu, ali preko 40% ne zna da li bi se odlučio i da zavisi od situacije da li bi prijavio nasilje nad ženama. Preko 70% smatra da žene nemaju ravnopravan status u našem društvu, a čak 76% sumnja u efikasnost sistema zaštite žrtava.“

U Izveštaju poverenice za ravnopravnost navode se i relevantni stavovi Evropske komisije o tome da „u punoj meri treba obezbediti promovisanje i zaštitu prava najranjivijih i najviše diskriminiranih grupa, uključujući i žene“.85 Takođe, navodi se i mišljenje komesara Saveta Evrope za ljudska prava „da je položaj žena u Srbiji nezadovoljavajući i da su i dalje diskriminirane u brojnim oblastima, posebno u zapošljavanju, kao i da postoji problem nasilja nad ženama“.86

ZAKLJUČAK

Srbija tranzicijskog perioda na specifičan način ispoljava protivrečna savremenog položaja žena i dijalektike patrijarhata i emancipacije u rodnim odnosima. Elementi retradicionalizacije, repatrijarhalizacije i klerikalizacije postoje u kulturi, obrazovanju, delovanju SPC, u obrazovnom sistemu, u delovanju nekih partija i delova nevladinog sektora sa ekstremno-desnim i desnim vrednosnim orijentacijama. Elementi emancipacije postoje u porodičnim odnosima i svakodnevnom životu, u vaspitanju i sistemima vrednosti i kulturnim matricama antipatrijarhalnog tipa, u pravnom sistemu, političkom i obrazovnom sistemu i određenim političkim institucijama, kao i u državnim strategijama rodne ravnopravnosti, obrazovanja, borbe protiv siromaštva.

Uticaji Evropske unije su u tom kontekstu od suštinskog značaja.

I nezavisno od progresivnih uticaja Evropske unije, objektivni faktori uticaja na emancipatorske procese u rodnim odnosima – kao što je masovni izlazak žena u javnu sferu putem zaposlenja, obrazovanja, prava glasa, političke participacije, kulturnog stvaralaštva – imaju svoju inherentnu pokretačku snagu.

Autoritarnim porecima i fasadnim demokratijama treba reprodukcija starog i produkcija novog patrijarhata u rodnim odnosima jer heteronomija u rodnim odnosima produkuje i heteronomne tipove ličnosti dece – budućih građana.

Mera demokratičnosti društva je i to koliko se u njemu – normativno-strateški, formalnopravno i faktički (u ekonomskom, političkom, socijalnom i kulturnom životu) – promoviše rodna ravnopravnost.

85 Izveštaj je dostupan na adresi: http://www.seio.gov.rs/upload/documents/eu_dokumenta/godisnji_izvestaji_ek_o_napretku/godinji_izvestaj_15_final.pdf.

86 Savet Evrope, komesar za ljudska prava, Izveštaj o poseti Srbiji 16–20. marta 2015. godine, dostupno na: <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=2331051&Site=CommDH&BackColorInternet=BDDCF2&BackColorIntranet=FDC864&BackColorLogged=FDC864>.

Razvoju demokratskog društva neophodne su autonomne ličnosti i partnerski odnosi u porodici i među punopravnim i ravnopravnim građanima.

Pitanje rodne ravnopravnosti je temeljno pitanje demokratskog poretka i temeljno pitanje civilizacijskog napretka na principima univerzalne jednakosti, jednake brige za dignitet svake individue.

Retrogradni procesi repatrijarhalizacije, retradiconalizacije i klerikalizacije u rodnom odnosima i generalno u društvu indikatori su nedemokratskih trendova u današnjoj Srbiji. Mera realizacije rodne ravnopravnosti ujedno je i mera kvaliteta demokratskog poretka i civilizacijskih dometa države i društva u Srbiji. Od toga koji će od pomenutih protivrečnih trendova biti dominantan u bližoj i daljoj razvojnoj perspektivi zavisice kojim će strateškim putem nadalje ići društvo i država u Srbiji.